

УДК 94(477) «XIX/XX»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.8>

Кравчук Б.В.
Новокаховська міська рада

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ СЕЛИЩА КОЗАЦЬКЕ

Дослідження регіональної історії стає важливим трендом сучасності, який дає можливість поглянути на історію України крізь призму місцевих, часто маловідомих та не досліджених історичних джерел. Збройна агресія російської федерації проти України підняла це питання на найвищій щабель. Вивезення обласних та місцевих архів до країни-агресора з тимчасово окупованих територій, знищення і пограбування музейних установ та бібліотек призвело до втрати величезного пласту історичних джерел. Нажаль, переважна більшість із них не була оцифрована і не зберігалася на електронних носіях, що призвело до їх втрати.

Наукова стаття присвячена дослідженню джерельної бази історії селища Козацьке Новокаховської міської територіальної громади, Каховського району, Херсонської області. У статті розглянуто інформацію про всі наявні історичні джерела з історії Козацького та визначено, що до них належать речові, зображальні, картографічні та писемні джерела. Встановлено, що речові джерела, які складаються із артефактів, знайдених під час археологічних розкопок херсонського археолога В.І.Гошкевича, залишків зброї різних періодів, особистих речей господарського, повсякденного, культурно-освітнього життя мешканців селища зберігаються у Музеї історії селища Козацьке та Херсонському обласному краєзнавчому музеї.

З'ясовано, що писемні джерела з історії селища складаються із актових, ділових, облікових, статистично-описових, літературних, джерел особового походження, преси та інших. Основна їх частина зберігається у Державних архівах Херсонської та Одеської областей. Зображальні та картографічні джерела також являються особливим елементом, який часто підтверджує та уточнює інформацію, що міститься у писемних джерелах. Вони зберігаються у фондах та сховищах Музею історії селища Козацьке, Бериславського історичного музею та Державного архіву Херсонської області.

Доведено, що наявна джерельна база дозволяє зрозуміти історичні процеси, які відбувалися на території Козацького, відкрити нові факти про життя його мешканців в контексті історії Херсонщини та Півдня України.

Ключові слова: *церовні метрики, купча грамота, рапорт, карти, мемуари.*

Постановка проблеми. Українська історіографія останнім часом поповнюється великою кількістю досліджень регіональної історії, яка, на противагу загальноукраїнській та всесвітній історії, завжди була полем діяльності краєзнавців. Доробки останніх часто, але не завжди, було неякісними та легендаризованими, адже переважна більшість із них не має історичної освіти і тому сприймають знайдені джерела, фольклор та народні перекази не критично, а за чисту монету. Поява професійних істориків на цій незорій історичній ниві інколи викликає спротив серед знавців місцевої історії, які, на основі своїх досліджень, вже давно проводять екскурсії для туристів чи створюють локальні музеї. І серед відвідувачів та місцевого населення їх тези та факти користуються більшою популярністю чи довірою, ніж точка зору істориків. При цьому слід високо оцінити роботу краєзнавців, які активно, невтомно та самовіддано збирають по крихтах джерела з історії свого краю. Це суттєво

полегшує роботу тим, хто займається і буде займатися її дослідженням з професійної точки зору. Саме тому, у статті будуть систематизовані, каталогізовані та проаналізовані всі наявні джерела з історії селища Козацького, які відомі на сьогодні, що дозволить детально вивчити минуле населеного пункту та здійснити проєкцію на джерельну базу історії інших поселень Херсонщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база як і історія селища Козацьке являється не дослідженою. Новизна дослідження полягає у її вивченні та систематизації. Єдиною працею, яка містить посилання на джерела є стаття про Козацьке, розміщена в «Історії міст та сіл Української РСР: Херсонської області» 1972 року. Автори матеріалу послуговувалися різними видами історичних джерел, зокрема актовими, обліковими, статистично-описовими та літературними. Окреме місце надане джерелам особового походження, автором якого є З.П. Видриган.

Мета статі – детально описати весь спектр джерельної бази історії селища Козацьке та на її основі показати дослідникам історії населених пунктів Херсонщини вектор пошуку та можливе місцезнаходження джерел для їхніх досліджень.

Виклад основного матеріалу. Історія селища Козацьке, як і переважної більшості населених пунктів Херсонщини послуговується писемними джерелами, які надають великий масив як загальної так і детальної інформації. Враховуючи це, спочатку звернемо увагу на менші за об'ємом, але при цьому важливі за значенням речові, картографічні та зображальні джерела.

Речові джерела. Перші археологічні розкопки в Козацькому були проведені у 1899 році херсонським істориком та археологом В.І. Гошкевичем. Він розкопав три кургани в маєтку князя П.М. Трубецького і детально описав їх вміст у своїй книзі «Клады и древности Херсонской губернии» [1, с. 87]. У всіх трьох курганах було знайдено давні поховання. В першому – людина, похована в лежачому положенні. Другий курган мав своєрідні сходи до могили небіжчика і був повністю розграбований. В ній була знайдена напівгнила рукоятка залізного ножа. Третій теж мав сходи, на дні знаходився кінський скелет, а в окремій печері покійник у сидячому положенні. Після розкопок череп небіжчика з першого кургану князь П. Трубецький передав до Херсонського музею [1, с. 112–113]. У степах біля Козацького була знайдена римська монета імператриці Луцилли III століття, яку теж передали на зберігання у Херсонський музей [1, с. 37]. Курганні поховання відносяться до епохи бронзи (II тисячоліття до Р.Х.), часів сарматських племен (II століття до Р.Х. – IV століття) та кочівників XI–XIII століття. Також в річці Козак був знайдений скіфський бронзовий котел. Всі ці археологічні знахідки суттєво доповнюють джерельну базу та свідчать, що територія Козацького населялася з давніх часів. Вони надають археологам унікальну можливість реконструювати дописемну історію земель Козацького. Нажаль, впродовж наступних ста двадцяти років у Козацькому не відбувалося жодної археологічної експедиції, виключенням є розкопки Херсонської археологічної експедиції Башти Вітовта (с.Веселе) у серпні 2018 року.

Важливою складовою речових джерел є експонати Музею історії селища Козацьке, до яких належить залишки різноманітної зброї часів Другої світової війни, сільськогосподарські інструменти, побутові предмети, предмети одягу, взуття, декоративно-ужиткового мистецтва, нагороди,

будівельні матеріали, які були подаровані місцевими мешканцями. Наявність різнопланових, не однотипних предметів ужитку всіх сфер життя свідчить про унікальну мозаїку населення, яке утворилася внаслідок змішання культур представників різних слов'янських етносів наприкінці XVIII – впродовж XIX століть в межах селища.

Картографічні джерела по своїй суті являються важливим доповненням писемних джерел. Історичні карти, яких за обсягом не так багато в джерельній базі історії селища, все ж надають важливу послугу для розуміння історичних процесів, що відбувалися в селищі. Нажаль, трактування деяких умовних позначок, які не завжди пояснюються картографами, залишаються спірним, відкритим питанням. Найдавніша мапа, на якій зображене Козацьке – це «Карта околій річок Дніпра та Бугу» [2], датована другою половиною 1780-х – першою половиною 1790-х років. На ній на правому березі Дніпра неподалік від міста Берислава позначено село з назвою «Казачья».

Найбільш інформативною картою являються військово-топографічні карти Російської Імперії 1846–1863 рр. (видавалися до 1919 р.), створені під керівництвом Ф.Ф. Шуберта і П.А. Тучкова. За їх допомогою ми можемо детально визначити географічні межі Козацького, сусідні поселення та дороги, що їх поєднували. А також наявність та розташування житлової забудови, вітряків з північного боку, цвинтаря зі східного, рибних промислів у Дніпровських плавнях та фруктового саду на березі Славутича. Все це являється свідченням активного сільськогосподарського життя населення. На всіх інших історичних картах, окрім позначення Козацького як населеного пункту, детальна інформація відсутня або незначна. Часто картографи кінця XVIII–XIX століть плутають Козацьке та сусіднє село Отрадока'мянку, деколи неправильно зазначають саму назву поселення, доволі схематизують його місцезнаходження і т.д.

Зображувальні джерела з історії Козацького в основному датуються кінцем XIX – XX століттям. До них належать малюнки та фотографії, які збереглися до нашого часу. Зображення періоду князів Трубецьких розміщені у рекламно-інформаційному буклеті «Виноградно-виноробне господарство в придніпровських маєтках Козацьке та Долматово Князя П.М.Трубецького», виданого після 1908 року та на стінах Виноробного господарства імені князя П.М. Трубецького в селищі Веселе. Тут можна побачити унікальні фотографії, пов'язані з виноградною та виноробною сторінкою життя селища та князівського маєтку,

зображення старовинних архітектурних об'єктів, портрети власників маєтку «Козацьке». Також велика частина фотографій імперського і радянського періоду зберігається у фондах Бериславського історичного музею.

Найбільшою фототекою володіє Музей історії селища Козацьке, експозиції якого переповнені фотографіями радянського та сучасного періоду. Тут є зображення діяльності різних організацій, підприємств, адміністративних установ, закладів освіти, культури, медицини та ін. Особливе місце посідають зображення видатних мешканців селища, а також фотографії з їх родинних альбомів. Наявність великої кількості фотоматеріалів дозволяє цілісно уявити історичний період, що на них зображений, зробити певні висновки в рамках дослідження історії селища.

Писемні джерела. Найбільшими за обсягом являються писемні джерела, до яких відносяться актови, діловодні, облікові, статистично-описові, літературні, джерела особового походження, преса та інші. Важливим пластом являються збірники документів і матеріалів часів Другої світової війни, які детально збиралися в радянські часи.

До *актових джерел* можна віднести Законодавчі акти часів Російської імперії, Радянського Союзу та Незалежної України, за якими жили мешканці та власники Козацького. Але серед них слід виділити ті, які безпосередньо стосувалися та впливали на історію населеного пункту. Це Укази Сенату, Херсонського губернського правління, а також нотаріальні акти у вигляді купчих грамот. Ці документи допомагають нам встановити власників Козацького та процес передачі або купівлі ними земель. В «Указах сената и сводная ведомость о раздаче земель помещикам по Новороссийской губернии» 1777–1795 років [3] міститься інформація про дату заснування Козацького – 09 червня 1782 року та перших власників. Тоді як в «Указах Херсонского губернского правления и переписке с уездным землемером» [4] наявна інформація про власників земель впродовж першої третини XIX століття.

У Державному архіві Херсонської області зберігається купча від 7 серпня 1835 року за № 44, яка свідчить, що «помещик Херсонского уезда, отставной подполковник Виктор Аликсеев сын Лутковский продал я Его Сиятельству Генераль от кавалерии и Кавалеру Графу Василь Васильеву сыну Орлову Денисову и наследникам его в вечное потомственное и безповоротное владение... мною владеемое имение Херсонского уезда деревню Казацкую» [5]. Загальна сума купівлі маєтку ста-

новила 104 210 рублів. Купчі грамоти надають інформацію не тільки про договірні сторони, а й про попередніх власників, кількість населення, площу маєтку, основні напрямки господарської діяльності та багато інших важливих цікавих матеріалів.

До *діловодних джерел* з історії Козацького ми відносимо укази, рапорти землемірів губернського та повітового рівнів, спеціальні геометричні плани як додатки до них. Найбільш цікавими являються укази, рапорти та спеціальні геометричні плани землемірів, які перебували безпосередньо на місцях і найбільш точно передавали стан речей. Серед них Укази та рапорти херсонського повітового землеміра поручика Івана Редільського колезькому асесору губернському землеміру Т. Ф. Мордвиніну від 16 вересня 1785 року про відокремлення земель графу І.А. Остерману [6], Рапорт землеміра Херсонської губернії Олександра Критського від 9 грудня 1836 року та «Геометрический специальный план сельца Казацкого принадлежащими к нему всеми землями, которые состоят во владении Его Сиятельства Генерала от кавалерии и Кавалера Графа Василь Васильева сына Орлова Денисова», який додавався до нього [7], «Геометрический специальный план Херсонской губернии и уезда земли отведенной на основание высочайшего утвержденного положения в ... день февраля 1865 года из дачи наследников княгини Любовь Васильевны Трубецкой в дар крестьянам сельца Казацкого», складений землеміром колезьким асесором Вадеїновим [8].

При цьому, в документах пізнішого часу ми знаходимо, що у 1810 році губернським землеміром секретарем Кириловим, 26 липня 1826 року землеміром Кольлеорським та секретарем Левицьким та у 1833 році невстановленим землеміром відбувалися чергові процеси відмежування земель. Подібні речі межування власності відбувається відповідно до наказів межових комісій або при покупці цієї землі для уточнення її меж. Все це наносилося на спеціальні плани та затверджувалося відповідними рапортами, які до наших днів не збереглися.

Подібні джерела – унікальна можливість отримати більше інформації про житлову забудову, вулиці, транспортні шляхи, рельєф місцевості, розташування сільськогосподарських угідь, лісових масивів, водних об'єктів, вітрових млинів, панських маєтків та господарських подвір'їв, громадського магазину, шинку та багато інших цікавих речей в різні історичні періоди.

Облікові, статистично-описові джерела складаються із церковних метричних книг Воскресенської

(Введенської) церкви міста Берислава, що зберігаються в Державному архіві Одеської області. Найдавніша згадка про мешканців Козацького від 28 квітня 1790 року: «Обвенчал священник Петр Стринский вдового Антона Сеницу с девицею Ксениею дочерью Василия Морозова полторо-брачно жителей слободы Козацкой. Поручителями были Михайло Тюрин, Иван Вертелка» [9]. Матеріали метричних книг дають інформацію про власників та управителів маєтку Козацького, його мешканців, їх сімейний стан, хвороби, на які вони хворіли, погодні умови в різні пори року, які зазначаються у примітках щодо причини смерті.

Окремо слід виділити «Списки населених місць» та подібні до них джерела, в яких містяться статистичні дані про кількість мешканців чоловічої та жіночої статі, кількість дворів в різні періоди. Серед них «Алфавитный список владельческим и другого ведомства селениям, состоящим в Херсонском уезде, составленный из сведений, доставленных земским судом в 1856 году» [10], «Списки населенных мест Российской империи» за даними 1859 року [11], «Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении» від 1896 року [12], в якому окрім статистичних даних є інформація, що в Козацькому працювала казенна кінно-поштова станція, магазин, винна лавка, рибний завод в Дніпровських плавнях та виробництво з видобування вапняку. Найпізнішим є «Список населенных мест Херсонской губернии» згідно даних Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 року [13]. Інформація про господарство Козацького розміщена у «Матеріалах для оцінки земель Херсонської губернії» [14].

Чільне місце в цьому поважному списку посідає «Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей» [15]. В ньому розповідається про основні види сільського господарства Козацького: рільництво, вівчарство, виноробство, садівництво та лісництво, а також про наявність метеорологічної станції та пристані на Дніпрі.

Матеріали з історії радянського періоду є в невеликому об'ємі у фонді Р-41 Державного архіву Херсонської області. Це партійно-номенклатурна документація, в якій розміщена інформація про кількість жителів, створення колгоспів, економічно-господарські показники їх діяльності та інше.

До літературно-етнографічних джерел відносимо працю О.С.Афанасьєв-Чужбинського «Нариси Дніпра». Відвідуючи Козацьке у напри-

кінці 1850-х років він не просто записав назву селища, а спробував знайти їй пояснення [16]. Автор до подробиць, обшукає побут, хатнє начиння, їжу, одяг, мову, господарство жителів. Звичайно, інколи прослідковується його суб'єктивна думка, власне бачення проблем.

Джерела особового походження включають чудові спогади доньки П.М. Трубецького – Любові Оболенської, де вона декількома абзацами описує маєток «Козацьке» та життя в ньому в літньо-осінній період. Також є великі спогади сина П.М. Трубецького – Володимира «Історія одного господарства», в яких він дуже детально описує маєток, його історію, процес будівництва, ведення господарства, взаємовідносини з місцевими мешканцями і т.д. Важливим для розуміння історії Козацького часів Трубецьких, Революції 1917–1921 років та радянського періоду є спогади корінного мешканця Козацького генерал-майор З.П. Видриган «Шлях солдата» [17] та «Мой жизненный путь: автобиография».

В ситуації з джерельною базою Козацького *преса* нерідко відігравала роль пропаганди, особливо в радянський період. Найбільше матеріалів про селище міститься в Бериславській районній газеті «Маяк». Популярна на Херсонщині на початку ХХ століття газета «Юг» містить інформацію про діяльність П.Трубецького в царині виноградарства, розміщувалась його реклама, а також описуються Революційні події 1905–1907 років в Козацькому.

Потрібно виокремити *збірники документів та матеріалів* з історії Херсонщини часів Другої світової війни, які в своїй суті містять доволі односторонню, але при цьому вкрай змістовне висвітлення подій, що являлося типовим для радянського джерелознавства. Це збірники матеріалів «Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині» 1948 року [18] та «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны» 1975 року [19]. Джерелом з повоєнної історії являється «Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах, Херсонська область», де в статті «Козацьке» є матеріали про соціально-економічне, освітньо-культурне життя селища в радянський період (до початку 1980 років). Із зрозумілих причин, підхід до використання подібних джерел має бути особливо критичним, адже тексти надміру наповнені ідеологічним забарвленням.

Висновки. Вивчення історії конкретного поселення нелегка і кропітка справа, яка потребує детального вивчення та аналізу джерельної бази. Вона, в свою чергу, часто буває не надто багатою і різноплановою. В рамках дослідження історії

селища Козацьке дослідник може користуватися різного роду писемними джерелами: актовими, діловодними, обліковими, статистично-описовими, літературними, джерелами особового походження та пресою. Чільне місце займають зображальні та картографічні джерела, причому кількість фотографій, які збереглися до наших часів є доволі солідною, що дозволяє уявити

інформацію із писемних джерел. Речові джерела складаються з артефактів, знайдених під час археологічних розкопок так і предметами побуду, зброї та сільського господарства.

Враховуючи все зазначене, можна констатувати, що дослідження історії селища Козацьке буде доволі професійним та має наукове майбутнє за наявності такої великої джерельної бази.

Список літератури:

1. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон : Типография «ЮГА», Книга 1. 1903. 225 с.
2. Карта окрестностей рек Днепра и Буга [Карты]. Б. м, б. г. 1 л.: раскраш., рукоп.; 86х63 см.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 51, арк. 105.
4. ДАХО, ф.14, оп. 1, спр. 962, арк. 13 зв., 61 зв.
5. ДАХО, ф. 191, оп. 1, спр. 72, арк. 104.
6. ДАХО, ф. 14, оп.1, спр. 228, арк. 14.
7. ДАХО, ф. 302, оп.1, спр. 1581, арк. 1.
8. ДАХО, ф. 302, оп.1, спр. 1584, арк. 1.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.37, оп. 3, спр. 23, арк. 161.
10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1873, арк. 7.
11. Списки населенных мест Российской империи. Том XLVII: Херсонская губерния: по сведениям 1859 года. СПб. : Центральный статистический комитет МВС Російської імперії, 1868. С. 20.
12. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Издание губернского статистического комитета. Херсон : Типография губернского правления, 1896, С. 416.
13. Список населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сел.-хоз. переписи 1916 г.). Александрия, 1917. С. 83.
14. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. Херсонский уезд. Херсон, 1890. С. 321.
15. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. Т. 14 : Новороссия и Крым : [Бессарабская, Херсонская, Таврическая и Екатеринославская губернии, области Войска Донского и Ставропольской губернии] / сост. Б. Г. Карпов [и др.]. СПб. : А.Ф. Девриен, 1910. С. 646.
16. Афанасьев-Чужбинский О. С. Нариси Дніпра. Львів : Апріорі, 2016. С. 349–350.
17. Видриган З. П. Шлях солдата. Одеса : Маяк, 1969. С. 2–69.
18. Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині: Документи і матеріали. Херсон, 1948, С. 26.
19. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Сборник документов и материалов. Симферополь, 1975. С. 281.
20. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Херсонская область. АН УССР. Ин-т истории ; гл. редкол. : П. Т. Тронько (пред.) и др. К. : Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983, С. 207–208.

Kravchuk B.V. SOURCE BASE OF THE HISTORY OF VILLAGE KOZATSKE

The study of regional history is becoming an important trend of our time, which makes it possible to look at the history of Ukraine through the prism of local, often little-known and unexplored historical sources. The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine has raised this issue to the highest level. The removal of regional and local archives to the aggressor country from the temporarily occupied territories, the destruction and looting of museums and libraries has led to the loss of a huge layer of historical sources. Unfortunately, the vast majority of them were not digitized or stored on electronic media, which led to their loss.

The scientific article is devoted to the study of the source base of the history of Kozatske village of Novokakhovka city territorial community, Kakhovka district, Kherson region. The article reviews information about all available historical sources on the history of Kozatske and determines that they include material, pictorial, cartographic and written sources. It is established that material sources consisting of artifacts found during the archaeological excavations of Kherson archaeologist V.I. Hoshkevych, remains of weapons of different periods, personal belongings of economic, everyday, cultural and educational life of the village residents are stored in the Museum of the History of Kozatske and the Kherson Regional Museum of Local Lore.

It has been found that written sources on the history of the village consist of deeds, clerical, accounting, statistical and descriptive, literary, personal sources, the press, and others. Most of them are stored in the State Archives of Kherson and Odesa regions. Pictorial and cartographic sources are also a special element that often confirms and clarifies information contained in written sources. They are stored in the collections and repositories of the Museum of the History of Kozatske Village, the Beryslav Historical Museum, and the State Archives of the Kherson Oblast.

It is proved that the available source base allows us to understand the historical processes that took place on the territory of Kozatske, to discover new facts about the life of its inhabitants in the context of the history of Kherson region and the South of Ukraine.

Key words: church metrics, bill of sale, report, maps, memoirs.